

СТОЯН МИХАЙЛОВСКИ — ОПИТ ЗА ПОРТРЕТ. „ДЕНЯТ СЕ ПОЗНАВА ПО УТРОТО“

СВЕТЛА ГУЛЯШКА-БАЛКАНСКА

„Нов път на младост се искаше мен да пробия“...

Ст. Михайловски

Какво е мястото и значението на Стоян Михайловски в нашата литература? Въпрос, на който окончателен отговор не е даден и досега. Както правилно отбелязва Иван Богданов: „Никой не е взел под внимание неговото целокупно творчество, издадено и неиздадено, съчинения и културни прояви, за да го проучи в тяхното разнообразие и многостранност. Българският читател знае, че Михайловски е бил мислител, баснописец и сатирик — смел изобличител на злото и проповедник на доброто.

Но това ли е в същност Михайловски?“¹

А съществува и едно мълчаливо, но широко разпространено мнение, съпътствувало Стоян Михайловски още приживе, че той е „тежък“, „мрачен“, „непоситичен“ автор, който след 1905 г. до края на живота си (1927) не е оставил н и щ о съ щ е с т в е н о.

„Неориентираните изследователи, пише пак по този повод И. Б., са му прикачили титула на мрачен песимист. Нищо по-невярно от това. Песимизмът на Михайловски има точно определен извор: българската действителност до Европейската война. В същност, казва в заключение той, Михайловски вярваше твърдо в прогреса и нравствената еволюция на личността.“

В последно време във връзка с една кръгла годишнина на Стоян Михайловски (120 г. от рождението му) бяха публикувани няколко статии, в които се прави един забележителен опит да бъдат преразгледани и видени в н о в а светлина някои аспекти от творчеството на този автор.

Трябва да отбележим обаче, че въпреки написаните две монографии за Стоян Михайловски от Иван Богданов и от Ангел Тодоров, които притежават безспорни изследователски качества, за Михайловски е все още трудно да се изкаже едно цялостно и категорично мнение. Това се дължи отчасти и на липсата на едно по-пълно и в с е о б х в а т н о изследване на творчеството на този наш виден писател, общественик и публицист. (Особено на онази част от творчеството му, която е писана изцяло или почти изцяло на френски език.)

Защо повече от 55 години след смъртта му такова изследване все още не е направено? Наред с другите обективни причини вина за това има и самият Стоян Михайловски. Този наш може би най-продуктивен автор (след Вазов, разбира се!) в един дълъг период от живота си (повече от 20 години) е писал н е п р е с т а н

¹ Уч. преглед, год. 38, окт. 1939 г.

но, но не е публикувал почти нищо: понякога само „откършлещи“ и мисли или тук-таме по някоя и друга статия. Причината за това се крие в болезненото разочарование на Михайловски от отношението на неговите съвременници — критици и читатели. За себе си, за своята мисия и значение Стоян Михайловски си бил изградил една п р е д с т а в а, твърде различна от тази на критиката и общественията. След пенсионирането си през 1905 г. Михайловски продължил да пише всекидневно и грижливо трупал и съхранявал, без да публикува, всяко дори и без никакво значение листче, върху което е писала неговата ръка. Цялото това огромно количество от изписани тетрадки, бележници и летящи листове трябвало да свидетелствува за неговия живот едва ли не час по час, както и за хода на неговите мисли и изживявания пред б ъ д е щ и т е му изследователи, за да могат те правилно да вникнат и разберат неговата личност и неговото творчество. На много места в ръкописите си Михайловски направо се обръща към тези свои бъдещи изследователи със строги бележки и напътствия.

Кое трябва да бъде от значение за критика, разглеждащ творчеството на даден писател? — пита Михайловски и отговаря (на френски в оригинала): „Дали авторът е искрен, дали той вярва в своето произведение? Понятието за хубаво, така, както той го разбира, различава ли се от понятието за хубавото, което имат другите? Има ли авторът някакъв идеал? Има ли принципи? Каква е неговата цел? Талантът му съизмерим ли е с неговите амбиции?“

От своите б ъ д е щ и изследователи и читатели Михайловски е очаквал с увереност справедлива и окончателна оценка.

„Истината е вечна, тя може да почака, пише често върху своите тетрадки Михайловски. И в подкрепа на своята увереност писателят цитира следните думи на „един френски класик“: „Un homme a toujours son heure; il suffit qu'il attende et qu'il ne fasse rien contre la Providence.“²

С настоящата статия се прави опит да се улесни окончателният отговор на въпроса за мястото и значението на Стоян Михайловски в нашата литература, като се проследи и анализира по-цялостно една неголяма, но съществена част от литературната и публицистична дейност на този наш писател — до освобождението на България през 1876 г.

Някои от споменаваните статии и стихотворения не са били разглеждани досега от изследователите на Михайловски и тук ние ги поместваме за първи път. Спираме се по-подробно на този н а ч а л е н п е р и о д от творчеството на Стоян Михайловски, защото според нас в него се крие ключът към разбирането на по-голямата част от публикуваното и непубликувано творчество на писателя, както и в изграждането на по-пълна и вярна представа за неговата личност.

Този начален период обхваща не повече от 4 години от цялата близо 55-годишна литературна дейност на Михайловски. За нас той е з н а м е н а т е л е н. А защо — ще се опитаме да изясним, като започнем от

НАЧАЛОТО

„Искате ли да се превърне в действие вашата мисъл — имайте един идеал — твърдо вярвайте в него — живеете в непрекъсната привързаност към него. Вярата в идеал е творителка на крепка воля, а крепката воля води към подвиг.“

(С т. М и х а й л о в с к и. Из непубликувани материали от архива на писателя.)

² „За всекиго настъпва неговият час, достатъчно е той да съумее да изчака и да не предприема нищо срещу Провидението.“

Датата 1. VII. 1872 г. бележи началото на публицистичната дейност на Стоян Михайловски. Тогава той е шестнадесетгодишен и е все още ученик във френския лицей Галата-сарай в Цариград.

„За нравствеността на един народ“ — това е заглавието на сказката, „сказана на събраниято на 23. IV.“ на Уч.н. дружина в Цариград“ от лицейста Ст. Николаевич Михайловски и поместена в сп. „Читалище“.

За нас, запознати вече и с по-сетнешното публикувано и непубликувано творчество на Михайловски, темата, избрана от него, е твърде показателна. В случая това начало ни се струва, че потвърждава поговорката: „Денят се познава по утрото.“ Защото пробемът за нравствеността, разбирана в най-широк аспект, е кардинален за Михайловски.

Зрелостта и най-вече залезът в творческия живот на писателя са посветени в търсене корена на „българското социално зло“. Михайловски е полагал усилия да достигне до едно такова висше философско и историческо прозрение, което да му даде възможност да се ориентира вярно в сложната социално-нравствена обстановка на своето време и същевременно — да формира съзнанието на своите съвременници и сънародници.

„Философия на историята“, „социософия“, „психофизиология на политиката“ — тези и други подобни термини ще го увличат, но той така и няма да стане „философ на историята“ (ето първото ни сблъскване с неговото определение на самия него!) — но ще бъде винаги блестящ публицист.

Постепенно Стоян Михайловски ще си създаде цялостна доктрина за корена на „българското социално зло“ и за начина на неговото премахване. Но липсва на оригиналност в тази доктрина е за съжаление един от главните ѝ недостатъци (не говорим, разбира се, за начина на изложението ѝ, който е напълно самобитен). Михайловски заимствува от автори, принадлежащи към най-различни философски школи и обществени групи.

Поради това доктрината на Михайловски има еkleктичен характер.

Но Стоян Михайловски твърдо е вярвал, че е направил епохално (или както той би се изразил — „капитално“) откритие, което ще тласне напред политическото развитие на България. Трябва да се подчертае обаче, че една друга „капитална“ слабост на тази доктрина е в нейния абстрактен дух и отживели времето си схващания. Защото за Михайловски идва един момент, след преживяването на голяма душевна криза, в който открива, че времето го изпреварва. Той ще се помъчи да го надръже и ще хвърли всичките си сили и енергия в търсене на „вечни“ принципи в историята, на „вечни“ житейски истини.

В същност тези „вечни“ исторически принципи и истини на Стоян Михайловски представляват политически афоризми, изказани най-често сполучливо и остроумно.

Същността на цялата нравствено-философска доктрина, която Михайловски си изгражда, ще предадем по негов маниер — „в няколко реда“ — като го цитираме: „Toute question politique est une question sociale, toute question sociale est une question morale, toute question morale est une question religieuse.“

(„Всеки политически въпрос е социален въпрос, всеки социален въпрос е морален въпрос, всеки морален въпрос е религиозен въпрос.“)

В това умозаключение няма нищо ново, тъй като още Ювенал, чието творчество е било добре познато на Михайловски още от френския колеж, е казал:

„Quod sunt leges sine moribus, quod sunt mores sine fide?“ („Що са закони-те, дето няма нравственост, що е нравственост, дето няма вяра?“)

Михайловски твърдо е вярвал, че само чрез нравствено възпитание може да се добие политическа свобода.

Михайловски цитира често и следната френска максима: „Il faut que le peuple soit abruti pour être gouvernable!“³

Видяхме, че Стоян Михайловски прави публицистичен дебют: този дебют като че предопределя и края на неговия творчески живот: последните писания на Михайловски представляват статии и мисли, в които авторът се вълнува все от същите тези нравствено-политико-религиозни въпроси.

Между началото и края на творческия път на Стоян Михайловски се сблъскваме с едно твърде сложно и противоречиво развитие, което в много голяма степен се откроява и в неговата най-ранна литературна дейност.

Но да спазим последователността и да се върнем към началото. И така — с какво още е забележителна първата публикация на Стоян Михайловски?

В своята сказка лицестът Ст. Николаевич Михайловски изказва вярата си в „братското слияние на човечеството, когато всичките народности ще си прострат приятелски ръка и ще заменят междуособните си ненависти с най-жарко братолюбие“.

Като свой идеал младежът сочи „мирът, равенството и освобождението на съвестта“, а като свои учители — Волтер и Ж. Ж. Русо — „тези двама отмъстителни бичове на страдащите човечеци“.

В следващите редове се отразяват някои възрожденски схващания на автора, примесени с просветителските идеи, взети от Ж. Ж. Русо, които през този период съжителствуват у него едновременно: „Охолността на един народ няма никакво отношение с неговото просвещение; изкуствата също нямат никаква сила над нравите, напротив, те са способни да посеят разкошност. По-добре простотата да е навред, но да е придружена с искреност и учтивост.“

Най-главното условие за благоденствието на един народ, подчертава младият автор, е „в неговото нравствено развитие. Михайловски обича да борави с абстракции, да търси и приписва на цел един народ нравствени категории, които могат да бъдат присъщи само на отделната личност. Виждаме още и склонността му към родолюбиви, но неясни и безпочвени мъдрувания и стремежа му да търси опора за тях не във фактите, а в големите мислители.“

Един народ, продължава разсъжденията си Михайловски, „за да си поправи нравите“, трябва да взема добър пример от тези, които го ръководят и защитават интересите му. Тук възниква и въпросът за равенството — така, както го разбира младият автор: „Ако аз видя в другия едного някои права или някои привилегии, които аз нямам, тогава моето сърце се наскърбява и аз прибягвам до един лош начин; това е първата стъпка към разврата.“ Ето защо, сочи той, онзи народ, у когото равенството не съществува, е бил винаги „недобродетелен“.

В следващите пък редове виждаме как започва да се очертава у Михайловски природата на сатирика, който в бъдеще ще произнесе забележителни и гневни филипки и ще заклейми всичко, което не отговаря и е в разрез с неговия висок нравствен идеал: „Дето само богатите и благородните могат да живеят спокойно, дето правосъдието е на страната на по-силните, там народът ще е винаги развален, кървавите разпри не ще свършват никога и отечественолюбието ще спи дълбок сън.“

По-нататък ще видим как Михайловски, който винаги предявява големи изисквания и държи на неопетнената нравственост на тези, които „ръководят и защитават интересите на народа“, яростно ще порицае онези от тях, които не са достойни, които не притежават необходимите качества за заемания от тях пост. Именно такива личности ще стават герои на много негови бляскави сатири и на не по-малко бляскави изобличителни статии и памфлети.

³ „За да бъде управляем народът, първо трябва да бъде затъпен!“

Първата сатира, която Стоян Михайловски съчинява, е насочена именно срещу един такъв „народен пастир“.

По това време младежът учителствува в гр. Дойран, където жестоко и депотично потъпква родолюбивите стремежи на българското население владиката Милетий.

Показателно в случая е, че Михайловски написва сатирата си срещу гръцкия владика Милетий при обстоятелства, сходни с тези, при които П. Р. Славейков е съчинил преди години своята сатира срещу търновския владика Неофит, който в нищо лошо не е отстъпвал на своя дойрански събрат. Това не е случайно съвпадение. Стоян Михайловски познавал отблизо, чрез баща си, Петко Славейков още от ученическите си години в Цариград. Първоначално младежът се е възхищавал от личността на Славейков и съзнателно се е стремил да му подражава.

И Стоян Михайловски, както Петко Славейков (по време на търновския период на последния), се опълчва против гръцкия владика и против неговите асимилаторски амбиции от високата позиция на *български народен учител*, предводител на българските младежи и изобщо на всичките по-будни българи.

И Петко Славейков, и Стоян Михайловски свързват по еднакъв начин учителската си дейност с борбата срещу гърцизма, и двамата са ревностни почитатели и последователи (Петко Славейков през целия си живот, а Стоян Михайловски най-вече в този ранен период на творчеството си) на големия възрожденец Неофит Бозвели. Затова в много от произведенията на тези двама автори ще бъде осезаемо влиянието на „Мати Болгария“.

Но след първите родолюбиви и бунтовни прояви на двамата начинаещи автори (раздалечени по време, но духовно сближени) за тях настъпва труден период на скиталчество и лишения, през който и еднакво започнатият от тях път се разделя.

Докато за Петко Славейков народът си остава най-голяма подкрепа и най-голям учител, Стоян Михайловски, откъснат поради семейната си среда, поради заминаването си и поради полученото образование от пряк досег с него, но обичайщо го не по-малко и също така всеотдайно, започва да се лута сред множество измъчващи го въпроси. Той търси събеседници, търси подкрепа в чужди на българския народен дух и българските идеали философи и мислители. Михайловски все повече усвоява, прави свои както техните идеи, така и техния език. (Стоян Михайловски е може би единственият български автор, който пише с еднаква лекота и на български, и на френски език, и на тези два езика създава художествено завършени творби.)

Откъснат от родината си, Михайловски търси подкрепата на своите „големи мислители“ все със същата цел, която е накарала и Неофит Бозвели, и Петко Славейков да поемат тежкия кръст на народни водители — благо на народа, неговото нравствено и социално възкресение.

Това отдалечаване по разстояние и по идеи, от една страна, и същевременно — непрестанното и упорито преследване на същата цел, на същия идеал — идеала изобщо на всичките наши големи възрожденски деятели, ще доведат до една голяма вътрешна драма у Стоян Михайловски; през целия си живот той ще бъде е д н о в р е м е н н о и отдалечен (по идеи, по начин на мислене), и к р ъ в н о с б л и ж е н (по своя идеал и родолюбие) със своя народ.

Трябва веднага да подчертаем, че всичко, усвоено от Стоян Михайловски от френската философска мисъл и от френската литература, не попада безкритично в неговото съзнание, ф о р м и р а н о в е ч е през възрожденския му период в Цариград от такива учители като Неофит Бозвели, Петко Славейков и Иларион Макариополски, от една страна, и от Л. Каравелов (чрез неговия вестник „Борба“) и цялата атмосфера на революционен кипеж, идеща от

Букурещ и усилваща се все повече и повече след 1872 г., от друга. И както пише самият Стоян Михайловски в своите бележници: „La plante, lorsqu'on l'a mise en liberté garde toujours l'inclinaison qu'on l'a forcée à prendre. Ainsi l'homme conserve quelque chose de sa première éducation.“

(„Растението, оставено на свобода, запазва завинаги наклона, който е било принудено да заема. Също така и човек запазва през целия си живот нещо от своето първоначално възпитание“).

Ето защо в богатата градина на нашата литература Стоян Михайловски е едно „своеобразно растение“: корените му са дълбоко впити в българската възрожденска почва, от която черпят соковете и силата за своя растеж; то е люшкано и извивано от ветровете и бурите, преминали през нашите земи, но неговото развитие е подхранвано и стимулирано от чужди нам идеи и веяния.

Като че ли за да отговори на своите бъдещи изследователи, Михайловски е писал следните редове: „Като имате да се произнесете за достойнствата на един писател, недейте забравя обществото и времето, в които се е подвизавал. Цветето не живее само от светлина и роса — а още и от соковете, които вади из почвата.“

Но какво е запазил този тъй оригинален автор от своето „първоначално възпитание“, от своите първи учители? Стоян Михайловски е стигнал до извода, че само онези, които постоянно служат на правдата (една от често срещаните думи в личния речник на писателя), ще бъдат в състояние да се борят и за народните правдини. А всекидневната борба за правдата (както учи още и Неофит Бозвели), възпитава у хората себепристрастие и безстрашие — качества, необходими за всеки българин, който милее за отечеството си (качества, които Михайловски ще проявява през целия си живот и като писател, и като общественик). От възрожденските си учители Стоян Михайловски се научава да поставя обществената дейност над всичко. Също като тях той ще остане завинаги чужд на делничната дребнавост, на алчния егоизъм и служенето на личните интереси.

Получил началното си формиране по времето, когато мъчително и в борба, в страдания и вяра се възражда за нов живот целият народ, Михайловски като много други възрожденски дейци продължава да дава своя принос и със слово, и с дело. И макар че невини са това, което той е написал, блести с ярки художествени достойнства, то е искрено и излиза направо от сърцето на автора. Такъв е именно и случаят с първата сатира на Стоян Михайловски — сатира, в която той по подобие на Неофит Бозвели яростно се опълчва срещу лицемерието. Младещт се прекланя пред истината и е готов да се бори за нейното тържество.

Тази сатира, поместена по-късно в сп. „Читалище“ (август 1874 г.), носи следното заглавие: „На един гръцки владика, който ме наричаше безбожник“. Възпитаникът на Цариградския френски лицей е сложил под заглавието на тази иначе възрожденска по насоченост и смисъл и по начин на написване творба като мотото думите, взети от една реч на блестящия оратор Жозеф Шение, брат на поета А. Шение (негов идеен противник и герой от френската буржоазна революция): „Je lis en traits d'airain la liste de vos crimes.“⁴

Като порицава с негодуване двуличния и развратен гръцки владика, Михайловски посочва с гордост, че в сравнение с него е толкова различен, че е считан от последния за „луд“ и за „варварин див“.

„Българин съм, възкликва Михайловски, роден
„Тамо край Дунавът, гдето блудний Фенер
Някога държеше под своя скиптер чер,
Горките българи — тоз народ-мъченик“.

⁴ „В редове, излети от бронз, разчитам списъка на вашите престъпления.“

Хвърлен в тъмница от разгневения владика, младият учител Михайловски е обвинен в безбожие. Последното обвинение силно засяга племенника на сатирния Иларион Макариополски. Трябва да подчертаем още, че както повечето напредни възрожденци, израснали и закалени сред кипежа на борбата за църковна независимост, Стоян Михайловски (който се е намирал при това в самия център на тази борба — Цариград), не е откъсвал никога своята християнска вяра от патриотизма и родолюбието си. За писателя, както и за повечето възрожденски писатели, вярата, ведно с езика, историята и книжовността, е била един от елементите атрибут на народността. В понятието „истински българин“ писателят по възрожденски, дори и много години след Освобождението ще продължава да включва и признава „християнин“ (и за съжаление — поради мирогледни грешки — все повече ще наблюдава на него).

„Който се отрича от вярата си“, ще цитира Михайловски много години по-късно една народна пословица, „отрича се от рода си!“

Дълбоко уязвен от обвинението на Милетий, младежът ясно е схванал, че се намира в тъмницата не поради липса на истинска вяра (каквато в същност няма самият гръцки владика), а защото, както сам той посочва в сатирата си, „никога на колене гологлав не съм пълзлял пред тебе“.

Сатирата срещу Милетий е построена чрез един от предпочитаните похвати на поета — антитезата. Като заявява предизвикателно, че не вярва в бога на своя враг „в златорния онзи бог“:

изкован в Содом ил' измислен в Фенер!
в този дядо, събрат на Луцифер —

авторът провъзгласява предизвикателно:

Не вярвам, не вярвам в туй вехто божество,
Нахлупено с капа от гръцко естество —

защото:

„има друг истински бог“ — неговият бог, който е „правосъден, всеблаг, всемилостив, вечен“. В този именно „истински бог“, а не в бога на безразличия, лицемерен и деспотичен грък, на когото той е „лъжливия пророк“, вярва Михайловски. Аз, завършва честолубивият млад избличител, „Аз съм благочестив, а ти си безбожник!“

В първата сатира на този все още неопитен автор (бъдещ майстор на жанра в нашата литература) се вижда и неговият буен темперамент, неговата лесна избухливост, искрено негодувание, което винаги пламва при досег с всичко лицемерно и грозно, което не се покрива с неговия идеал.

В една от тетрадките на Михайловски намерихме следния цитат от Ламене, който твърде добре приляга към нашия автор: „Il faut que l'homme de lettre soit un noble cœur, une âme indépendante, éprise de justice comme de la beauté, haïssant le mal de tout l'amour qu'il a pour le bien.“

(„Литераторът трябва да бъде с благородно сърце, с независима и непоколебима душа, влюбена в справедливостта и красотата с цялата тази любов, с която той е способен да ненавижда злото.“)

У Стоян Михайловски тази „гневна любов“ често прераства в несдържано негодувание, което при него понякога се изразява с многословност, дори понякога и с грубост. Но сатирикът — точен в прицела си — винаги е готов да воюва за една висока нравственост и етичност, липсата на която тъй осезаемо се чувства по онова време в нашето общество.

След като бива освободен от дойранската тъмница, Стоян Михайловски напуска града и се озовава в Солун. Баща му и близките му настояват да се завърне в Цариград, но сърцето на младежа го тегли към Румъния, към онзи тъй

примамлив център на революционен кипез и на приготовления за въоръжено освобождаване на отечеството. Но поради липса на парични средства и като че ли повече поради липса на достатъчна решителност и убеденост в уместността на такава една стъпка Михайловски се огъва в крайна сметка пред родителския авторитет и пред собствената си колебливост. Той се завръща в Цариград, но преживените от него силни душевни борби, изтрънали го и без това от нестабилното му душевно равновесие, оставят у него горчива утайка, която ще се отрази в редица от неговите следващи творби.

От лятото на 1874 г. до следващото лято на 1875 г. Михайловски се отдава всецяло на четене и писане. Но в отпечатването на готовите си произведения той няма голям успех; само от време на време успява да публикува в цариградския печат по нещо от многобройните си писания. А още в Дойран младият автор е започнал да работи и един сборник от творби, които завършва в Цариград. Но не успява да си намери издател въпреки дадената от него обява във в. „Ден“ на 19. III. 1875 г.

Така още това първо голямо произведение на Стоян Михайловски не вижда бял ден, но самата обява е твърде показателна, защото разкрива за нас не само насоката, но и жанровото ориентиране, а също и влиянията, които е изпитал авторът. Затова смятаме за уместно да я цитираме (с малки съкращения):

„Долуподписаният бързам да обадя на българските книгоиздатели, предприемачи по книжарското поприще и влюбители на народната българска книжнина, че съм приготвил вече за печатане един свитък стихотворения под надслов „Грънъ“.“

Михайловски изрежда и цялото съдържание на своя „свитък“: „една поема, озаглавена „Глас издън земя“, или „Изповедите на един млад скитник“; нравствено-религиозната сатира, отправена към един гръцки владика — „Черни плесници“ или „Последни разправи с фанариотите“; „Сляпоглупонемолудий* Род“ (в това сложно словосъчетание откриваме прякото стилистично и идейно влияние на Неофит Бозвели) — „лирическо стихотворение, отправено към седеммилонния български народ“; лирическата фантазия „Абракадабра“; сатирическата проповед — „Горчив смях и смешни сълзи“; песни, елегии и балади; „Нещичко някому“; „Тайната на един таен безхлебник“, „Писмо на една млада девойка“; „Съвети и молби към младежите“ и пр.

Но още преди излизането на горесцитираната обява във в. „Ден“ Михайловски е успял да публикува в сп. „Читалище“ (I. VIII. 1874 г.) стихотворението „Нищий духом съм ази“, с мото на латински „Beatus qui non prosper“.⁵

В това стихотворение ясно е изразено критичното отношение на младия автор към богатите и силните. Той е възмутен от тяхното равнодушие към „мъките народни“, от техния егоизъм и алчност. Михайловски е възмутен и от несправедливото социално устройство:

„Такъв е днес светът! Парите дават ум,
Власт, слава и почет в днешний сребърен век“ —

заклучава с горчивина поетът:

И слънцето днес грей,
И вятърът днес веи, и славата днес пей
Се за тях, богати! за тях, благородни!

⁵ (Във френския лицей наред с френския език и литература голямо внимание се е обръщало и на античната история и литература — древногръцка и римска, с ударение на латинския език. По-късно ще видим Михайловски често да слага под заглавията на свои творби като мото някои от „крилатите латински изрази“ и цитати от римски автори.)

И докато „бурно се весели и царува с шум богатий човек“ — „мрачно покрива мъките народни“, отбелязва тъжно авторът.

Младият поет рязко подчертава своята непринадлежност — бедността си — към охолната и нагло весела тълпа на бездушните богаташи:

Но в мене, брате милий, веселби не търси!
Ниший духом съм аз, гол и бос се скитам!
Друго не зная, освен да служа роду си:
Клетник съм аз беден, друго нещо не знам.

Богатите? та що е за тях отечество:
Нима не знаят и те по-добре от мен,
Че тук на земята всичко е суетно,
Че родолюбецът е човек безумен?

И поетът веднага бърза да заяви:

„Но в мене, брате мой, безумие търси!“

Това стихотворение, написано в Цариград през 1873 г., се отличава по своя критичен дух и бодрост от следващото стихотворение, писано пак в Цариград, но през следващата година и отпечатано в сп. „Читалище“ (30. IX, бр. 19, год. IV) — „О, пролет, младост на годината“. В него поетът споделя меланхолично, че младостта му, която сравнява с пролетта, също като нея е отминала, но завинаги, безвъзвратно. За него вече е настъпила зимата-старост със студените си ветрове. Останали са му „само въздишките и горчивите спомени“. (Тогава Михайловски е все още само на 17 г.)

Това меланхолично настроение се засилва още повече в следното стихотворение, носещо мрачното заглавие „От смъртното ми легло“ (в. Ден, бр. 3, 26. март 1875). За мотто Михайловски е сложил следния стих на един от най-любимите си френски поети — Ламартин: „Salut, o mort!...“⁶

Тук именно, в това стихотворение, тъжното настроение, обзело поета, поражда у него мисли за смъртта. (Темата за смъртта е една от основните теми в творчеството на Стоян Михайловски.) Авторът, като изолира себе си от целия останал свят, се обръща тук единствено и направо към бога (по маниера на много от неговите любими френски поети-романтици).

Още тогава, от тези най-ранни публикации се очертава една твърде характерна за Стоян Михайловски черта, която бихме нарекли *двоиственост*: от една страна, у него живее вярата в човешкия прогрес, желанието да се бори за него със слово и дело — и, от друга страна — песимизъм и отчаяние, които го карат да търси подкрепа единствено в религията и същевременно му навяват мисли за смъртта. „Темата за смъртта Михайловски подема често и по-късно, пише Ангел Тодоров (в своята монография „Стоян Михайловски — сатирик и баснописец“, с. 32), склонен да вижда своя край при всички трудности.“ Но при Михайловски това съвсем не произтича от малодушие. Тези песимистични настроения, както правилно отбелязва Ангел Тодоров, идват „от чувството му на неудовлетвореност — от една страна, му се иска да участва в борбата на народа, да бъде като Каравелов... От друга страна — цялата сграда, в която е израснал и живее и още повече и с по-голяма сила, — френската просветителска литература, с която се е живял в лиця и продължава да я чете, го задържат в рамките на словесния бунт, в негодуванието, изразено в общ повик за свобода и правда, в разбирането на живота като еволюция без сътресения.“

За това, колко правилно и с какво психологическо проникновение е доловил писателят Ангел Тодоров една от причините за личната трагедия на Стоян Ми-

⁶ „Привет, о смърт!...“

хайловски, свидетелствуват намерените в архива на този автор листове, написани на френски език. (В тетрадка с ръкопис, озаглавен „A la conquête de l'infini“⁷. Тези листове са озаглавени: „Prologues à mes mémoires.“⁸ На други места в ръкописите на автора се среща вариант на този текст със заглавие „Песен на тъгата“ с мото стиховете на А. дьо Виньи от „Мойсей“:

„Seigneur, j'ai vécu puissant et
solitaire, laissez-moi m'endormir
du sommeil de la terre“

(„Господи, живях могъщ и
самотен, позволи ми да заспя
със съня на земята.“)

Този текст-вариант е писан около 1917 г.).

Ето го и целия текст на пролога в наш превод на български:

„Краят на живота ми е тъжен, защото е изпълнен със съжаление. Подлагам на изпит своята съвест и се осъждам.

Аз бях един заблуден.

Моят труд беше един безполезен труд.

Вместо да действувам, аз говорих.

Накрая разбрах, че човешкото слово не е съзидателно.

Все пак остава си истина, че изразите са в основата на изкуствата.

Но несравнима с другите човешки съдби е тази съдба, която може да бъде характеризирана със следните три думи: Да действуваш, без да говориш.

Уви, да, моята злочеста участ е най-голямото зло, което може да смаже човешкото същество; преследван съм от чувството, че не съм изпълнил своето призвание, че не съм направил всичко, което е било по силите ми, че съм се разминал със самия себе си. . .“

Потискащото чувство за разминаване между идеал и резултат ще преследва писателя през целия му живот на творец и общественик:

Уви! каквото има сяйно
И благородно в нас — остава
Погребано в душата ни, навеки! . .
Защо това? Защо слабее,
Защо мрачнее мечтата ни —
Когато взима израз
И форми? Нашият труд
Защо не може никога да се сравни
Със възмечтаний подвиг?

(Това е заключителната част на едно от непубликуваните стихотворения на Михайловски, носещо заглавието „Самоизпит“. Писано е между 1904 и 1905 г.)

Това разминаване между възможно и постигнато при Стоян Михайловски не е резултат на творческо безсилие (Михайловски е създател на такива творби, които завинаги ще съставляват неделима част от най-хубавото, с което се гордее българската литература), а на идейно лутане и на неувереност в правилността на позицията му.

(След 1905 г. особено в архива на Стоян Михайловски се срещат много изповедни редове, излезли спонтанно изпод перото му, които свидетелствуват за тежката и мъчителна борба, която писателят е водил непрестанно със самия

⁷ „В завоюване на безкрайното“.

⁸ „Пролог към моите мемоари“.

себе си. Методично и неотстъпно, но скървящо сърце, „изгубен в българската нравствена пустиня“, Михайловски е убивал у себе си своето поетическо призвание, своя сатиричен дар, своята пламенна натура. Верен на чувството си за дълг, Михайловски го е дирил в погрешна посока).

Но да се върнем пак на гореспоменатото стихотворение „От смъртното ми легло“ (1875). В по-долу цитирания пасаж ще видим да се долавя все онова натрапчиво чувство на душевен смут и на неудовлетвореност, породило се толкова рано в душата на поета, което ще го спохожда винаги в ония моменти, които той нарича „examin de conscience“⁹.

О, настана за мен подгробната зима,
Настана веч часа... О, Творче, прости ме!
Ако забърках в нещо, за Твоя закон бе,
Търсих ти вред блеска, Твоя глас навсяде,
Търсих где е денят и падах всред нощта,
Призовах силата — намерих немошта.

Препрочитаме двата последни стиха, в тях като че ли има нещо познато; и неволно в нас зазвучава чудната мелодия на други едни стихове, създадени много по-късно — в онези години, които предхождат Първата световна война:

Аз умирам и светло с раждам, —
разнолика, нестройна душа,
през деня неуморно изграждам,
през нощта без пощада руша.

След като се отърсим от магията на тяхното очарование, не е трудно да забележим дълбокото вътрешно родство между горните стихове на Стоян Михайловски и стиховете от „Черна песен“ на най-нежния и близък нам със своята задушевна изповедност лирик — Димчо Дебелянов. И в тази прилика в същност няма нищо странно, защото породените при различни обстоятелства стихове на двамата поети са написани под въздействието на еднакви умонастроения и чувства, така хубаво изразени от Димчо Дебелянов в края на „Черна песен“:

На безстрастното време в безспира
гасне мълком живот неживян,
и плачът ми за пристан умира,
низ велика пустиня развян.

И самият Стоян Михайловски често се оплаква, че живее в „човешка пустиня“ в „човешка Сахара“. Нашият автор също не е бил лишен от лирическа дарба, от способност за задушевна и мелодична изказност. Ще си позволим да припомним само един куплет от „Лама Сабахтани“, в който прозират същите чувства, изживяни много по-късно от Димчо Дебелянов:

Живях в тълпите сам — не ме разбраха.
В мен всичко светло, всичко в мен добро
раздадох го. Душата ми обраха.
Оставиха ми черното тегло.

Причината за това сходство в чувствата и настроенията на тези иначе толкова различни поети е все същата непроменлива еснафски-меркантилна и бездушна буржоазна действителност.

Но краят на стихотворението на Михайловски „От смъртното ми легло“ ни изтръгва от света на красивите мелодии и ни припомня една друга страна от облика на този така многостранен, противоречив и неравностоен сам на себе си

⁹ „изпит на съвестта“.

поет. Ако под него не е обозначена годината на написването му, ние без колебание бихме го наредили не в началните, а в последните години от неговото творчество:

Ти бе мой водител тук, в земните тъми!
И сега, когато при теб ще се вестя,
Далеч от рода ми, и далеч от света,
Мога ли да вярвам, че вечната мъка
Ще ме погълне в своята утроба? . . .
— Душата ми в ада, телото ми в гроба, —
— О, това е страшно, Татко, а Ти си благ,
И ти ще ме крепиш, щом мина гробния праг!

Темата за задгробното битие, за компенсацията, която получава човек, изпълнил земния си дълг, но не получил признанието на съгражданите си, ще измъчва Михайловски още тогава, но особено силно тя ще започне да го занимава, когато той се почувствува неразбран, недооценен и изолиран.

Тази тема постепенно ще измести всички останали (към края на живота на писателя) и постепенно ще превърне даровития поет, сатирик и баснописец в монотонен проповедник, в скучен богослов.

В подкрепа на безсмъртието на душата Михайловски обича често да привежда един довод „à la Rousseau“ (Ж. Ж. Русо в подкрепа на твърдението за безсмъртието на душата си служи с т. нар. „argument moral“ — „морален аргумент“ — т. е. необходимостта от едно свръхбитие, което да осигури победата на доброто, възмездие (отплатата) за праведните и наказанието за злосторните).

Ето такъв един пример от Ст. Михайловски: „Праведният остава непризнат и презиран тук на земята. Тогава трябва някъде другаде да му бъде въздадено това, от което той е бил лишен.“

Но зад тази пощипина ние долавяме все същата болка на „неразбразения поет“ с „обраната душа“, който е останал изоставен на своето „черно тегло“.

Както вече споменахме, в цялото творчество на Стоян Михайловски преобладават няколко основни теми. Особено голямо място в цялото свое творчество (подобно на двама от своите любими френски мислители — Монтен и Паскал) Михайловски отделя на темата за смъртта. (Но докато те се занимават с този най-човешки проблем като философи и писатели, Михайловски го засяга в началото също като философ и поет (в някои от своите известни по-ранни творби), но постепенно при него философските разсъждения отстъпват мястото на богословски.)

Като такъв пример от творчеството на Стоян Михайловски ще приведем едно от непубликуваните стихотворения на поета. То представлява диалог между пролетта и смъртта и сякаш е реплика на споменатото вече от нас стихотворение „О пролет, младост на годината“:

Смъртта:

О пролет лъчезарна,
Повсегодишно светско тържество, свещенна
Обнова на природата, възход
На духовете и пробуда на цветята.
О мила раздавачко
На радости и на усмивки,
Обичам те, другарко
На младините,
Обичам те, о верна моя
Съюзнице!



Пролетта:

О смърт всемошна,
О ти, която не унищожаваш
А пресъдаваш, безпорядъка превръщащ
В хармония, о ти,
Творителка великодушна,
Обичам те, Пазителко неуморима
На висшите наредби и закони!
Обичам те, носителко на лаврови венци,
И на присъди строги,
Обичам те, другарко
На всичко що мечтай за идеал,
Обичам те, о неизменна моя
Сподвижнице!

Друга една постоянна тема в творчеството на Стоян Михайловски след 1905 г. ще стане темата за християнството. Подобно на редица познати нему френски автори (Паскал — „Апология на християнството“, Шатобриан — „Геният на християнството“ и др.) Михайловски също ще се стреми да стане в България аполог на християнската религия.

„Християнството е най-великото явление във всемирноисторическия прогрес“, пише Михайловски през 1907 г.

По редица спомагателни бележки, които намерихме в архива на писателя, разбираме, че той е възнамерявал дори да напише цяло произведение в помощ на тези, които биха се заели със затвърждаването на християнството в „българщината“. То е щяло да носи следното заглавие:

„Книга за българските пастири в възпитатели

Книга за добрия гражданин и християнин“
и има следното посвещение: „На сийната и пресвещенна памет на чичо ми Иларион Макариополски, пръв и най-велик ратник за християнска култура в България, в 19 в.“

Но преди да реши да бъде аполог на християнството в България, Михайловски в едно от предишните си превъплъщения е бил пламенен поклонник на науката и на човешкия прогрес подобно на френските просветители от XVIII в. За това свидетелствува неговото есе „Кога, как и защо ще се свърши света“, поместено във в. „Ден“ на 26. V. 1875 г.

Заглавието е мрачно наистина, но то неправилно е определяно от изследователите на Михайловски като песимистична статия, в която са залегнали мисли и чувства, подобни на тези от стихотворението „От смъртното ми легло“.

Тонът, с който е написано това есе, е по-скоро хумористичен (макар и хуморът на места да е черен). Авторът се шегува, като прави съпоставка между поставеното от него мрачно заглавие и ведрото наименование на вестника — „Ден“. И веднага бърза да успокои читателите си: „Можете спокойно да си спите, защото ние не сме от ония свирепи пророци, които обичат да черпят в дълбоките рудници на науката най-горки предчувствия в съдбата на човечеството.“

Целта му е била, пояснява Михайловски, не да сплаши „читающата публика“ с това „астрономическо питанье“, а по-скоро да даде „един подтик към сериозните учебни знамения“. И веднага след това Михайловски не се стърпява да направи следната хаплива забележка: „Българските публицисти напоследък са се впуснали в един лабиринт от пирамидални глупости и вече едва ли има кой да земе да се позанимае с нещо по-сериозно.“ И като се нагърбва с ролята на учител на „читающата публика“, Михайловски бърза да издигне висотата на тази своя мисия с помощта — в случая на Виктор Юго — този според думите му

„знаменит френски поет и демократ, който е казал: „Бъдещето принадлежи на учителите“.

В това есе за свършека на света има и мисли за смъртта и за фаталната човешка участ. (В първото значително произведение на Стоян Михайловски, с което той става известен — „*Suspiria de profundis*“, писано през 1878 г., са заделгнали същите мисли за смъртта и за края на света — описан поетично и с много въображение в последната част на поемата.) Но те не са главното в него. Главното са просветителските намерения на Михайловски в духа на сп. „Читалище“ (В списанието са поместени например през 1872 г. статии като: „Влиянието на месеца върху земята“, „Влиянието на луната върху хавата“, „Живота и смъртта“ и др.)

Заслуга за написването на това есе, както посочва Михайловски, има и забележителното произведение на Камий Фламарьон — „*Les mondes imaginaires et les mondes riels*.“ („Въображаемите и реалните светове“.) Това произведение, което днес е една литературна библиографска рядкост, очаровало ни и сега с полета на своята светла фантазия, през 1875 г. за Михайловски е било „последна дума на науката“.

Друго нещо, което е интересно да се отбележи в това есе, е, че в него Михайловски се показва като оптимистичен партизанин на науката, който се шегува с догмите на религията. (По-късно той вече няма да си позволи подобно нещо и ще заеме точно обратното становище): Читателите на „Ден“ знаят, мислим добре, че Науката, строга и неумолима, много пъти си позволява да противоречи на Библията и на нашия слаб разум.“

Светът ще достигне до своя неминуем край, макар и той да е далечен, завършва есето си Михайловски. И бърза да „успокои“ читателите си: „Но безсмъртието е лошо нещо — човек, като поразмисли по-здраво за него — отхвърля го“.

Следващото произведение, което Стоян Михайловски публикува, е стихотворението „Ето ме, ето ме пак!“ (в. Ден, 30 юни 1875). Под заглавието авторът е сложил следното мото от Петко Славейков:

Земята тесна ли ти е?

Към небето се възвиси.

Това стихотворение е подписано само с инициалите на поета: Ст. Н. М. То е отглас на преживелиците в Солун, но не е характерно изобщо за творчеството на Михайловски. Написано е във възрожденски дух по подражание на народнопесенните мотиви в поезията на Петко Славейков и досега е бивало отминавано и не е споменавано от изследователите на поета.

В това стихотворение на Михайловски по характерния за онова време индикативен маниер е загатната българската действителност — с типичните и широко разпространени във възрожденската ни поезия и народни песни образност и метафоричност, дошли в тях под прякото влияние на Паисий Хилендарски:

Додеял ми бе лютия мраз,

Който върлува в тези страни. . .

Омръзнал ми бе рода ми, потънал в
нощните тъми.

Но след като героят на стихотворението не успява да открие в чужбина такова заветно място, дето „народен силен глас гърми“ и се диша „чист въздух“, той се завръща при своите братя по участ:

Но вред отблъснат в този час

Престанах вече да кроя. . .

Ей ме, другари, пак при вас!

Склонен бързо да се разочарова и да прави обобщени песимистични заключения, Михайловски заявява:

О, вярвайте ме, братя мои,
Мъката й мъка всегда, навред!
Тук долу няма мир, спокой,
Ни хляб за никой сирак клет!

Но за разлика от предишното стихотворение „От смъртното ми легло“, в „Ето ме, ето ме пак!“ поетът не търси подкрепа и убежище в бога чрез смъртта, а изразява готовност да страда и да сподели участието на своите „братя“:

Не ме търсете с плачущ глас,
Ето ме, другари, пак при вас!

Ще видим как по-нататък това настроение ще се въземе до готовност за саможертва в поредицата от стихотворения, които Стоян Михайловски ще отпечата в букурещкия революционен вестник „Стара планина“.

През решителната за бъдещето на България 1876 г. Стоян Михайловски е далеч от отечеството си — във Франция. Той е студент в старинния град Екван-Прованс, облят от щедро слънце и ведро южна синева. В също тъй старинния университет „Буш дьо Рон“ Михайловски следва право, но отдава предпочитанията си на литературата и на старите и по-нови мислители.

Франция, преминала през кървавите барикади на Комуната, се готви за пищното тържество на своята „belle époque“ и кокетно прави реверанси на останалите европейски нации, като същевременно бди върху ненакърнимостта на своите интереси.

Вярата в могъществото на разума, в неговата способност да направи света по-добър, е силно разклатена в този „fin de siècle“.¹⁰

Хората се прекланят пред най-могъщото божество на новото време — Златния телец, но на мода са все още такива религиозни мислители като Ламене и Жозеф дьо Местр, които отново обръщат очи към „вечните“ истини и принципи, достъпни не за ума, а „само за сърцето“ на вярващите.

В тая горда със своята стара история и с новата си икономическа мощ Франция, която не отхвърля нищо старо и приема всичко ново в областта на човешката мисъл, Стоян Михайловски изживява своята втора, но много по-силна по остротата си и продължителността си душевна криза. Тази криза пак е породена от раздвоението, в което изпада младият човек, разкъсан между еволуционистичните си убеждения за развой на човешкото общество и между реалната историческа необходимост, която отрича същите тези схващания.

Михайловски отново е обхванат от трескавия копнеж да вземе дейно участие в предстоящата освободителна война. Той желае да се завърне в България, но и сега нещата се повтарят почти по същия начин, както в Солун, след напускането на Дойран: липса на средства, колебания, засилвани от многобройните тревожно-увещателни писма на Никола Михайловски.

И този път Михайловски не успява да намери у себе си увереност за бърза и решителна крачка, но става жертва на силни и жестоки угризения на съвестта си. И със своето слово си позволява това, което не се е решил да извърши на дело. Михайловски изпраща до букурещкия в. „Стара планина“ пламенни стихотворения (напълно в духа на онези, които се печатат по него време в революционния емигрантски печат), в които призовава.

Огън и нож, мале!... Майко, нож и огън!

¹⁰ „Fin de siècle“ — „краят на века“.

Но верен на себе си, въпреки своята бойка прехласнатост Михайловски веднага е добавил:

Те само живот са, защото са смърт!

Отново — темата за смъртта, в любимото на нашия поет антитезисно противопоставяне: живот — смърт.

И в най-силния си порив този автор си остава умозрителна натура, а не човек на действието.

Ето го и целия куплет:

Огън и нож, мале! . . . Майко, нож и огън! . . .

Те само живот са, защото са смърт!

И те са тук долу самите две сили,

Дет, всякоя сила могат да сломят!

Следва стихотворението „Към моите братя българи“, излязло в два последователни броя на в. „Стара планина“ — на 8. I. и на 12. I. 1877 г.

На 24. II същата година в бр. 51 на този вестник Михайловски пише най-забележителното си от тази поредица стихотворения. То е озаглавено „Вярата ми в бъдещето на България“ и има следното мото на латински:

„Magnus ab integro saeculorum
nascitur ordo!“

Lucr. . .

В тази творба младият поет като че ли се е отърсил от всичките си съчинения и колебания, като че ли е направил решителната крачка към тъй жадуваното от него действие, с която е оставил зад гърба си своето напрегнато и заредено с напрежение мъчително бездействие.

(Казваме „като че ли“, защото след тази крачка напред ще последва ново отстъпление — отдръпване назад и отново — в началото на новия век Михайловски ще застане в челната редица на най-прогресивната част от нашата интелигенция. Но и това ще бъде пак временна позиция: като че ли тази пламенна, влюбена в истината личност ще бъде вечно осъдена на лутания, на тежки поражения на безверие и на още по-тежки победи над самия себе си!

Но да се върнем към онзи бодър миг от живота на нашия автор — мига на направената напред крачка, мига, понесъл поета на крилете на вярата.

В това стихотворение, носещо предизвикателно-оптимистично заглавие, младият поет (сякаш друг някой някога е писал онова мрачно стихотворение „От смъртното ми легло!“) категорично заявява:

Отчаян не съм и никога не бях!!

О, пълно с надежда е бъдещето!

А в следващия куплет Михайловски пише:

И вярвам!! . . . В народа си вярвам, защото

Народа и той е друг един олтар!

И вярвам в любовта!! . . . И вярвам в доброто!

Само в тези три стиха тук глаголът „вярвам“ се среща 4 пъти, а удивителните знаци, които засилват патетичността на това повторение, са на брой 6.

Този куплет завършва с един стих, който ни дава ключ към душевността на поета:

Не мога да гния в безверната кал!

Във в. „Ден“ през 1875 г. са отпечатани много статии на Михайловски, но споменахме на първо място есето на Михайловски за свършека на света, защото то носи авторския подпис, сочи желанието му да бъде учител, да поучава. Но още преди „Кога, как и защо ще свърши света“ откриваме една поредица от статии, свързани тематично, без подпис, но съдържащи същото намерение, подкрепено с цитати от „големи мислители“ (предимно френски); с характерна конструкция на някои фрази, носещи следи от френското езиково влияние — т. е. белези, които срещаме навред в публикуваните и непубликувани работи на Стоян Михайловски.

И така — у в е р е н и в самоличността на автора на тази поредица от статии — нека ги разгледаме и видим какво още ще ни кажат те за този, който ги е написал — т. е. за Стоян Михайловски.

На първо място те сочат, че Михайловски е бил един от главните сътрудници на вестника в началото на 1875 г., провеждащ в него просветителската линия на сп. „Читалище“.

Поредицата, за която споменахме, започва в бр. 2 от 19. II. 1875 г. и свършва в бр. 8 от 2. IV същата година. Озаглавена е „Кратки разкази от Политическата икономия“.

Не само заглавието на тази поредица от беседи, но и цялото изложение свидетелствуват за силното влияние, което е претърпял Михайловски от френски философи-просветители (и по-специално тук от физиократите Фр. Кене и Тюрго, за които интересът към човека изобщо е прераснал в интерес към социалната система).

В написването на беседите си Михайловски се е ползвал от трудовете на редица „прочути икономисти“, чието главно достойнство в неговите очи се състои в „дълбоката им симпатия към подобните си“ и в това, че „те искат сиромашията да не съществува в света“.

А как може да се премахне това страшно зло — бедността, която донася страдания на толкова хора? — „За да стане това, трябва да се издигне човека, да му се даде нравствена сила, достойнство, да му се вкорени в същото време енергия и умение в доброто.“

Ето какво разрешение за премахване на злото счита, че е открил Михайловски! Но в о т о тук след изнесената преди 3 години в Цариград сказка пред Учен. дружина, е, че авторът е достигнал до корена на това зло — бедността. Но способът за унищожаването му е същият, който младият ентузиаст вече бе почерпал от своите „мислители“ на ученическата скамейка — създаване у човека на „нравствени сили“ — т. е. пак смесване на социални с морално-етични категории като път към разрешаването на един политико-икономически проблем.

Съвременната епоха, продължава във втората си беседа Михайловски, е дивна със своите научни открития и тяхното практическо приложение. Но нещо още по-дивно е „залягането за едно умствено обогатяване, за просвещение, достиганало дори до народните низини. Това нещо е най-забележителното явление на нашето време“, заключава авторът. Силата в днешно време, счита ученикът на Волтер, принадлежи на човешкия дух, намерил подкрепа в науката. А от това произлиза според Михайловски най-главното изискване на времето — „да се осветли човешкият разум. Ето днес първата длъжност, която се налага на всекиго“, заявява Михайловски. Авторът счита, че трябва да бъде „осветлен“ най-много разумът на тези, които теглят най-много, „които не виждат просто и ясно кой е правият път, що извежда към подобряването на тяхната съдбина“.

За Стоян Михайловски политическата икономия е „учението на хармонията, на справедливостта и на съгласието в промишления и работнически свят“. (По

това време авторът е увлечен и от някои широко разпространени тогава утопични учения.)

По-нататък, като цитира мисълта на Монтен, че „Злото на едного прави доброто на другия“, Михайловски изразява несъгласието си с него и твърди, че тъкмо обратното е вярно. „Пол. икономия поддържа и е доказала, че когато един е добре — то и другият е също, че когато е зле едному, то и други става зле“.

„Помежду всички хора, завършва своята втора беседа Михайловски, съществува една връзка на солидарност, която никой не може да унищожи. Обществото страда от всекоя злочестина, която става в света, и то страда уместно, защото е длъжно да помага за премахването ѝ.“ Тази братска връзка между хората Михайловски вижда в тогавашния момент заякчена от н а у к а т а. (По-късно укрепването на тази връзка Михайловски ще търси изключително с помощта на религията.)

Започвайки третата поредна беседа от този цикъл, Михайловски полемизира с някои от своите любими мислители, които поддържат по-горе цитираното мнение на Монтен: „Не само Монтен е поддържал това мнение, което ние отхвърляме, пояснява авторът. Волтер, даже същият Волтер, един от обширните умове, които са блескали във Франция, е казал следното: „Работите в този свят са наредени тъй, щото това, което спечелва един народ, трябва друг народ да го загуби.“ Както се види от тези думи, продължава авторът, Волтер внася учението на Монтен в областта на народните отношения. И един съвременен списател френец, Прудон, . . . казваше като Волтер: „Ясно е, че това, що печели един, друг губи.“

На гореприведените мнения, заявява Михайловски на своите читатели, „аз ще отговоря твърде кратко и вие ще разберете, че противното е право“¹¹.

Всяка една печалба, която произлиза от загубата, нанесена на друг, е осъдителна, счита Михайловски. Потребно е индивидуалната печалба да се съобразява с общата полза. „Например ако един предприемач на някоя работа печели, то трябва да печелят и работниците, които са употребени в тази работа. Само при една такава „хармония“, когато двете страни са „благодарни“ една на друга, производството може да се развива по един за всички облагодетелстващ начин.“

При всичко това, констатира по-нататък авторът, неволите и мъките по земята продължават да съществуват. Някои мислители се безпокоят и питат дали не е събркан пътът, дали не трябва да се върнем назад, или „с исполинска крачка да се впуснем към едно непознато бъдеще“. Но има и други едни „мислители“, които събуждат у Михайловски вечно готовия да изобличава и порицава сатирик. Това са тези, които „презират длъността на земята и биха желали да се издигнат с балон над облаците. Но хвъркането по облаците, пише той, доволно е вече заблуждавало духовите; време е да се слезе на земята.“

Забележително е, че в тази категория на осмивани от Михайловски личности влизат и презиращите „длъността на земята“, т. е. религиозните мислители и фанатици, за които в по-късното си творчество авторът ще се въздържа от забележки и от които ще заема често мисли и идеи.

Авторът, верен на своите еволюционистични схващания, изразява надеждата си, че „новият свят“, макар и все още несъвършен, „се развива полека-лека и отива към целта си“.

За да бъде постигната тази цел, посочва Михайловски, трябва да бъдат обогатени „лъжливите идеи относно работническите заплати, капитала, собствеността, данъка“.

¹¹ Тази полемика на Михайловски с неговите „големи мислители“ ни припомня думите на Гасенди: „Най-честа причина за споровете между философите са думите: докато в същност има една голяма хармония между най-значителните и уважавани мнения.“

„Аз, заявява младият автор, не се боя да изляза открито срещу тези идеи, които мисля за изкривени. . . Да захванем прочее!“

Най-хубаво би било, разсъждава Михайловски, ако работниците получаваха изцяло плодовете на своя труд. Нищо не изглежда като че ли по-лесно от това — човек да се освободи „от хомота на това ужасно чудовище, което зоват капитал“. Но как? — „За това е доволно да не се употребява капитала“, сочи начина Михайловски, като изобщо не допуска друга възможност. И ето че и той влиза в задънена улица и стига до неразрешимото противоречие, в което изпадат много обществени „преобразители“, които или не достигат до идеята за революция, или я отхвърлят изцяло. Но не трябва да виним Михайловски. Той никога не е бил идеолог (въпреки желанието си), а литератор-хуманист.

В четвъртата беседа Стоян Михайловски занимава читателите си с въпроса за собствеността. Собствеността по негово мнение е „голяма услуга на всички свят“. Това не е нова мисъл. Повечето френски просветители от XVIII в. начело с Волтер застъпват същата идея, дори и физиократите и Фр. Кене, въпреки че съзнават, че наличието на собствеността води до социално неравенство. Но за разлика от Ж. Ж. Русо например, това неравенство ги смущава само ако е резултат на неправилно законодателство. Ако то идва от различните „естествени способности на човек“, то е необходимо, защото стимулира стопанското активиране на социално изоставащите.

Като привежда за пример баснята за слепия и куция, които поотделно били безпомощни, но сдружени, могли да ходят, Михайловски подчертава, че същото е и с хората, които привидно са разделени, но които, „като си дадат братски ръка, сполучват в много и грамадни работи. Труд, капитал, собственост — силни и плодотворни двигатели! — възкликва Михайловски. Уединете, отделете ги един от друг, те не могат нищо, сдружете ги, те могат всичко.“

Но как да се избегне противоречието, антагонизмът между предприемача, който гледа да увеличи своята собственост, и работника, който иска по-голяма заплата, намаляваща същата собственост? Това противоречие според Михайловски е „естествено и неантагонистично“. И за да поясни схващането си, той си служи с пример от. . . небесната механика (навят пак от книгата на Фламарион): „Попитайте движението на звездите в пространството! Средобежната сила като че отлича навън от орбитите планетите, които ни окръжават, привлекателната сила ги носи всякога към слънцето. Уравновесяването на тези две сили, сиреч на средобежната и на притегателната, дава като сетнина хармонията на слънчевите системи, които стоят покачени в безмерното пространство.“ Както в нравствения свят, така и във вещественния, допълва Михайловски, „съществуват сили, които сякаш се борят и които се уравновесяват наместо да се събарят“.

Виждаме, че за автора действуват едни и същи закони и в областта на икономиката, и в областта на нравствения, и на „звездния“ свят. Нищо чудно, защото това схващане е било характерно изобщо за цялата буржоазна наука в началото на XIX в.

С подобни примери, взети из сферата на различни области, Михайловски ще доказва често свои тези из областта на обществените взаимоотношения, на нравствено-етичните качества на човешката природа и на религията.

Като продължава поясненията си за „неантагонистичните противоречия между капитала, собствеността и труда, Михайловски твърди, че интересите между тях, „наглед противоречиви и неприятелски, спомагат, за да възврат справедливост в социалните работи.“

В петата си беседа Михайловски продължава подхванатата в края на предишната беседа мисъл: „Решаването на голямата задача за премахването на сиромашията състои в уголемяването на сбора на произведеното.“ И той подкрепя гореканзаното със статистически данни, взети от „Франца“ (както той обича свой-

ски да нарича страната, в която е получил образованието си). Михайловски вярва, че „в днешно време тихият ветреца на просветата и на свободата вее по всички постановления на човечеството. . . и отношеието измежду общества и хората се извършва сега под влиянието на справедливи и правосъдни закони“.

По-нататък обаче ще видим прелома, който ще се извърши у младия оптимистично настроен автор след окончателното му завръщане в „освободеното“ отечество — как ще се промени тонът на неговите статии и каква нова насока ще вземат неговите мисли. („Между Българщината — каквато я бленувахме, и Българщината — каквато я виждаме сега, зее страшна пропаст, каквато нищо не би могло да изпълни“, ще отбележи с горчивина по-късно той в своите записки.)

По-нататък в същата беседа Михайловски сочи, че за настъпването на тези предвещавани щастливи бъднини най-много ще допринесе развитието на тази сила, „която стои в самите нас, в нашия дух, в нашия разум и сговорността, която трябва да царува между нас. По този начин ние ще употребиме най-силния лост и ще тръгнем най-право към целта.“

Като сочи по-нататък възхищението си от един американски „философ“, един „скромнен и смирен евангелски проповедник, който е посветил всичкия си живот и всичките си мисли за работническите разреди“ — наречен Канинг, Михайловски цитира един негов пасаж от писмо, отправено до стачкуващи работници в Англия: „За да се поразмисли за вашата съдбина, няма нужда нито от размирничество, нито от разрушение. Истинската ваша сила е в обработването и в истъпяването на ума ви, в честността, в самоуважението, във вярването на Бога, в задружното доверие, което ще съедини всички ви. Това всякога може да осигури вашата справедлива делба в изгодите и печалбите на обществото.“

Схващането на „скромния и смирен“ евангелски проповедник е направило дълбоко впечатление на внука на Иларион Макариополски, възпитан по домашна традиция в почит към религията и в упование към „честните духовни пастири“. И това наред с преклонението му пред Волтер и „волтерианското“ свободолюбие на френския XVIII в.! (Не е ли това противоречиво преплитане на влияния у Михайловски — един също чудат плод на нашето ускорено възрожденско развитие?)

Често в по-сетнешните си работи Михайловски ще цитира или перифразира това дълбоко реакционно по своята природа схващане — движен неизменно от състрадание към онеправданите! Възприетото схващане на Канинг и изобщи преклонението му към философската мисъл ще се превърне в една постоянна действаща спирачка на неговото пламенно влечение към най-прогресивните идеи на времето.

Тук се сблъскваме с още един п а р а д о к с в облика на Стоян Михайловски — на този „homme duplex“, както сам той се нарича. От една страна, ние ще бъдем свидетели на неговото устремно и последователно възприемане и изразяване на най-прогресивните тенденции на времето, което ще накара Георги Бакалов в едно писмо до писателя през 1901 г. да го нарече възторжено „поет-гражданин“ и да заяви, че „старателно ще популяризира в редовете на своята партия, а чрез нея и в тъмните работни маси“ произведенията му.

По това време Михайловски пише и следните редове, които ясно свидетелствуват за един бодр оптимизъм: „Виждали ли сте кална вода, като се избистря? Калното общество тоже се избистря? Това е закон! Кал не се предава от поколение на поколение! О, вярвайте в утрешния ден, вярвайте в преходността на гъстите тъмнини, вярвайте в неминуемия разсвет! . . . Напред — това е девизът на човешината — трудещата се и надеюща човешина. . . Напред — към идеалната О б е т о в а н а з е м я ! Не ний, а внуците на правнуците ни шели да влезнат в нея: все то! Нашето битие е част от общочовешкото битие!“ (Идеалист и отрицател. — Мисъл, 1895).

От друга страна, п а р а л е л н о на този процес на все по-прогресивно развитие свидетели сме у Михайловски на един непрестанен афинитет към реакционни и теософски възгледи, свързан при него с мисли за смъртта и мрачно безверие (Авторът на чудесното маршово стихотворение „Напред“ е автор и на стихове като тези например:

Човешината се в един орисан кръг върти се;
ту скок безсилен, ту полет без цел: в безднни ями
пропада всичко най-подир и пепел образува!
Прогрес! Реч звучна, със която школникът се мами,
светульница, която за съзвездия минува!

(„Прогрес“)

Тези две несъвместими на пръв поглед тенденции — песимизъм и оптимизъм, вяра в човешкия прогрес и неверие и отстъпление от идеите на просветителите към мракобесни теософски и реакционни схващания ще съжителствуват у Стоян Михайловски още в ранния период на неговите литературни и публичистични изяви. Но до 1905 г. у него превес ще има оптимистичното начало. След тази година вследствие на душевна криза (подобна на кризите, изживени от такива силни възрожденски личности като П. Р. Славейков и Л. Каравелов, но много по-силна и с по-фатални за Михайловски последствия — поради промените, настъпили в нашия обществен и политически живот) превес в творчеството на писателя по с т е п е н н о ще започне да взема втората, непрогресивна тенденция. Но трябва веднага да подчертаем, че тя никога няма да заглуши напълно първата.

Наличието, паралелното проявление на тези две иначе несъвместими тенденции в творчеството на Стоян Михайловски ще доведат до един също парадоксален на пръв поглед резултат: започнал творчеството си след освобождението на България като един от нашите първи критически реалисти, изразнил се със своя метод с такива автори като Вазов и К. Величков, през 20-те години на нашия век Стоян Михайловски ще завърши своето творчество като просветител и нравоучител, като *последния наш закъснял възрожденец*.

Но да се върнем пак към петата беседа на Михайловски във в. „Ден“, в която той заявява, че въпреки съгласието си със становището на Канинг по работническия въпрос той няма никакво намерение да упреква и хули онези мислители, които са създали ученията за борбата, за антагонизма, защото те са вярвали, че се борят за доброто на човечеството.

„Най-енергичният учител“ на тези мислители, сочи Михайловски, е Ж. Ж. Русо, „който се опита с яка десница да разклати темелите на обществото“. Но той, продължава авторът, „е правил апология на дивака и той би искал, говори Волтер, да ни заведе благородно в гората и да ни научи да ходим на четири крака“.

Михайловски много правилно е почувствувал, че именно Русо повече от който и да е друг от големите френски просветители на XVIII в. разклаща устоите на съществуващия строй: „Русо, пише Михайловски, напада гражданствеността (цивилизацията) и собствеността — (неща, които и самият Волтер не е могъл да прости на своя именит опонент).

Истинското призвание на човешкия род се състояло според Михайловски в това — да се издига постоянно „чрез нравствено усилване на душата и чрез обработването на ума“.

Дотук е очевидно, че схващанията на Михайловски са оформени под влиянието на Монтезкьо, Русо и най-вече на Волтер. (Михайловски застъпва страната на последния в прословутия спор между „патриарха от Ферне“ и „гражданина на Женева“.) В същност Волтер също стои на позициите на естественото право, на „природното равенство“ между хората. Но за него, както и за Михайловски,

прогресът е също „закон на природата“: колкото по-развито бъде изкуството, колкото по-добри станат законите, колкото по-гарантирани бъдат свободата и собствеността, толкова повече биха се спазвали „природните“, „естествените“ закони. Според Волтер обаче държавата се е появила не като резултат от някакъв обществен договор, а от наложилата се над всички сила. Колкото повече тази сила бъде принудена да се съобразява с обществените закони, толкова по-малко тиранична, по-свободна ще бъде нейната власт.

След като оборва Русо с помощта на Волтер, Михайловски завършва (за съжаление!) в духа на проповедника-евангелист: „Бог е оставил света на човека, който е бил призван да продължи работата на създанието, като едничка твар, която е задържала зарица от божествения дух.“

В последната шеста беседа Михайловски резюмира и същевременно придава тежест на своите разсъждения с цитати, взети от едно малко писание в „За работническата плата“ — от Лехарди дьо Болио; професор по пол. икономия в Хено: „Всичкото общество се интересува за добродетелността на работника, пише този дьо Болио, това противоборство, което някои искат да рекат, че съществува измежду интересите на работническите разреди, е гнуснав предразсъдък (Михайловски винаги прави много свободен превод, който изразява неговото лично отношение по вълнуващия го проблем), омразно празноверване, на което сетнешни последици са окаяност и теглила, за повечето, намаляване на общата добродетелност и опасност за обществото...“

В полза на работниците е да разберат, че размножаването на капитала води до уголемяване на техните заплати; в онзи ден, когато те проумеят, че вместо да правят клетва от омраза на капитала, те са длъжни да спомагат братски на стопанина. . . в онзи ден, когато капиталистите и патроните разберат, че техния интерес е привързан в размножаването на работните извори — ще настъпи така жадуваната обща хармония.“

Да се уголеми прочее, казва в заключение Михайловски, добродетелността, нравственото и умствено състояние на работническите разреди, това трябва да бъде предмет на постоянната грижа на стопаните, на богатите, на заможните, и в това е тяхната собствена полза. . . Слепият и глух егоизъм, проповядва накрая Михайловски, мрачната и остаряла рутинна вика към заможния, към стопанина. . .

Във в. „Ден“ е поместена и следната неподписана поредица от статии на Михайловски, озаглавена „Правдините и длъжностите на гражданите“.

Първата статия е поместена в бр. 9 на 9. апр. 1875 г. Тази поредица, както сочи Михайловски, е „извод“ из хубавото списание на френския публицист Мабли.

В първата си поредица статии (които са с по-общо философски характер) Стоян Михайловски излага възгледите си за произхода на обществото, на човешката наклонност и към доброто, и към злото, на възникването и установяването на законите, в основата на които според него се корени все същата тази наклонност. Михайловски счита, че всеки гражданин, който съблюдава законността, е в правото си да очаква от обществото по-добро положение и изобщо — по-добър живот. Но възникват и въпроси: „Гражданинът, пише Михайловски, трябва да се покорява на тези правила, докато времето го предизвика да ги замени с други. Но, пита се той, законите, направени за по-добър и по-свободен живот, трябва ли да ни унизяват и да ни правят роби? Обществото, което не е за друго, освен да подкрепява във всякой случай човека, трябва ли да го направи злощастен? Не, заключава Михайловски, не е закон онова, що иска робството на човека, не е общество онова, което принася неволя и нещастие на света.“

Защото според автора човекът е създаден, „за да добрува, а неговото добруване състои само и само в законите на естеството, което навсякъде и всекиму проповядва: *равенство*“.

Равенството, сочи по-нататък Михайловски, е било и е като душа на всички други добродетели на един народ: „Естеството, пише този поклонник на френския XVIII в., проповядва *равенство*, равенството — *напредък* и *просвета*: от туй само зависи щастието на хората.“

Най-благородното и най-ценното от нашите преимущества, продължава той, е разумът. Това е „органът, чрез който Бог ни показва нашите длъжности и водителя, който ни предвожда в добруването“.

След разума, продължава разсъжденията си Михайловски, иде нравствената свобода, която е второто преимущество на човечеството. Законите, които не противоречат на естеството, пише авторът следната втора статия, позволяват много, но никога не биват изпълнявани напълно.

Но в повечето страни на Европа, заявява Михайловски, законът е занемарен, защото съществуват *з а п о в е д и*. Заповедите се раждат от деспотизма, деспотизмът е неприятел на законите на естеството, а дето не се изпълняват законите на естеството, там няма гражданство, там се разоряват обществото и общественият длъжности.

Човекът никога не може да изгуби правото си, ако изпълнява „длъжности“ — това е „естествен закон“ — счита Михайловски, но този закон, продължава той, не се спазва. Нека да хвърлим, предлага авторът, един поглед към по-долните слоеве на обществото. Там виждаме само „злоупотребления и подтисничество“. И „клетни хора, които, без да знаят що изисква закона от тях, сляпо се покоряват на заповедите на по-властните“. А ако не изпълняват тези заповеди — „всичко и самият им живот е в опасност“. При това, продължава Михайловски, всеки се стреми „да граби от слабия и да онеправдава немощия“. Благоденствие има само в ония страни, „дето законът владее над всичко, дето законът от високата си катедра заповядва както на началника, така и на най-слабия. Но, продължава той, когато едно общество „се остави на разположение на началниците си“, то не може да се домогва до друг напредък освен онзи, който е за полза на неговите началници“. Когато водителите и началниците на такова едно общество са заблудени от собствени ползи и интереси и когато гледаме, че „нищожни някои лица, недостойни, неопитни и невежи, се втикат и вземат участие в общите работи, само и само за тлъсти месечни и за да спечелят сигурен живот и поминък, не п р е м е н н о това общество, този народ, за да не пропадне, нуждае се от помощта на почтени и опитни хора, от подобряване нравствената свобода, ако е задушена и унищожена от деспотизма. В такъв случай, завършва Михайловски, трябва к о р е н н о унищожение на злото. Искате ли да спрете това зло? Намерете извора, отдето изтича то. Искате ли да образовторите нуждите? — Потрудете се да направите едно съвършено преобразуване.“ (В тези редове като че ли се съдържа програмата за бъдещата дейност на публициста и общественика Стоян Михайловски.)

В следващия брой на в. „Ден“ Михайловски прави преглед на „предисторията“ на обществото и цивилизацията. С идеите, които излага, Михайловски ни напомня някои от мислите, изказани в неговата първа статия за нравствеността:

„Началото на всеки народ е тъмно и не състои освен от преселвания, сражения, ничтожества. Бой със съседите си, бой с по-властните и по-богатите, бой със слабите и немошните, бой с всекиго, бой за всичко без причина — от това и от нищо друго се съставлява началото на народите: Миролубието, кротките страсти, взаимното работене и трудолюбието — продължава авторът, — които са основни показатели на цивилизацията, тогава, в тази „предистория“, не са съществували. Но, добавя той, „не може да се нарече общество, не може да се нарече народ онзи, който не може да оценява правата си, не може да се нарече народ онзи, който не е в състояние да различи доброто от злото, черното от бялото, полезното от вредителното.“ Сега, завършва авторът тирадата си, нам не

остава, освен да се обърнем към младите поколения на всички народи. Невъзможно е, счита той, при възраждането на един народ „да не се случи един подвиг, едно малко-много значително сражение, една препирня между две противни една на друга страни, между две чужди една на друга интересности. Това обаче бива за голяма полза.“

Всякога, когато съм научавал, споделя авторът, че „еди кой си народ, еди кое си общество, почнало да търси сметки за делата си... всякога съм си казвал: благослови, Боже, намерението на този народ, на това общество, помогни му, Боже, в изпълняването на светлата му цел!“

И след тези толкова революционно дръзки заявления и съждения (породени несъмнено у нашия автор от обстановката в България, Михайловски изведнъж заявява, че не одобрява една борба, която би взела по-широк размер и би довела до гражданска война.

(Свидетели сме на борбата, която става у Михайловски между двете основни тенденции в края на нашето Възраждане: на мирната, просветителска и еволюционистична тенденция, от една страна, и, от друга — на революционната, на сменящите се у него вяра и ентузиазъм с неверие и песимизъм.)

Михайловски завършва тези свои противоречиви съждения със следните думи: „Благословени да са подвизите и сполуките на онези народи, които обичат да почитат и да защитават законите, длъжностите и правата си! — При всичко това, завършва авторът, пак не можем да се удържим и с глас да не извикаме: Пази, Боже, всеки народ никога да не дохожда до точката, която би го подбудила да отвори бой, па какъвто и да е бил той; Дай, Боже, всичко да се върши без кръв, без сражения, всичко да се печели с мир и съгласие; Дай, Боже, сила на всичките народи, не там, дето с нож в ръка се пролива немилостиво невинна кръв, но там, дето с книга в ръка искрено се желае напредъка и чрез това просвещение да придобиват народите всичко, което може да ги снабди с онова, което им е потребно, за да се развиват и да се размножават; Дай, Боже, най-последно не желязото и огъня, но книгата и перото да оправят света!“

Докато статията „За правдините и длъжностите на гражданите“ е продиктувана повече от актуалното положение в България и е отражение на идейното разцепление между двата най-значителни предосвободженски центъра — Цариград и Букурещ, то втората статия — „Социализмът“, е по-непосредствено продължение на „икономическите“ беседи и също разглежда взаимоотношенията между работниците и капитала. В нея Михайловски се стреми да обясни що е социализъм: „Социализмът е рожба на Голямата френска революция. Което ще рече, люлката на социализма е Франца, родителката на много човеколюбиви и всеобщо ползвателни идеи.“

(Трябва да се отбележи, че Михайловски е един от първите български публицисти, които се занимават с проблемите на наемния труд и капитала и който дава една много правдива картина на капиталистическия строй.)

Появата на социализма за Михайловски е една необходимост, едно неминуемо следствие от крушението на революционните идеи след Френската революция. А как Михайловски схваща понятието „социализъм“ — това вече е друг въпрос и не бива да ни учудва неговото утопично схващане, формирало се през 1875 г. под влиянието — както посочва самият автор — на Бабоф, Сен Симон и Прудон. Михайловски подчертава, че целта на тези мислители е била „да намерят такива основи за обществена уредба, върху които основи да може да се основат сигурното добруване на всички членове, които съставляват обществото, или в по-широк смисъл човечеството“. Тия учения, пак пояснява авторът, „се основаваха ту върху равенството, което е проповядвал Богочеловека в своята книга, ту върху размислянето за природните правдини на човека“.

Като одобрява по принцип подобни „полезни“ и „човеколюбиви“ учения, Михайловски прави разграничение между авторите на тези учения и ония „които са злоупотребили с тях“. Кои са те? Това според Михайловски са те хора, които „прекараха идеите на социализма в оградите на комунизма“. В очите на Стоян Михайловски — поклонник на Волтеровите схващания за общественото устройство — вината на комунистите се състои в това, че те „отхвърля всяка частна собственост“. Той им приписва и други грехове, в които са вървяла мнозина като него: отхвърляне на „фамилията и женитбата“, „премахване на рането в едно на имането, на труда и на наслаждението“, като по този начин прави разграничение на понятията „социализъм“ и „комунизъм“, Михайловски пише в защита на „чистия социализъм“, чийто основател според него е „някогашният“ Карл Фурве. Неговото учение, казва Михайловски, се зове още и фурверизъм и то брой днес най-много последователи. Велики и знаменити личности, учители глави продължава той, развиват гласно и писмено идеите на Фурве, които действително, приложени на практика, биха донесли до добродушането между хората.

Какво представляват тези идеи, запленили нашия автор? Ние от наша гледна точка бихме ги резюмирали така: „И вълкът сит, и агнето цяло.“ Но Михайловски ги е виждал в съвсем друга светлина — като мирен изход от тежкото положение на работниците, като установяване на повсеместна обществена хармония.

В бр. 22 и 23 на в. „Ден“ от 7—14 юли 1875 г. Михайловски е поместил няколко мисли и разсъждения (подписани само с инициалите му Ст. Н. М.). Тези мисли и разсъждения, на брой 30, са първите от този род публикувани творби на Михайловски, които в по-късното му творчество ще представляват преобладаващата част. Те сочат стремежа на младия автор към една афористична изказност — стремеж, оформил се под безспорното влияние на френски мислители и моралисти от XVII и XVIII в., чийто поклонник Михайловски ще остане до края на живота си.¹²

Някои от тези мисли са като продължение или повторение на идеите, изказани в предишните, неподписани статии, поместени във в. „Ден“, като например:

— Половината от човечеството живее на гърба на другата половина. (Мисъл, заета от Дидро.)

Други от мислите и разсъжденията, поместени в този брой, ще срещнем или повторени, или техни варианти, още много пъти, в по-сетнешното публикувано или непубликувано творчество на Михайловски. Те са с по-отвлечен, философско-морализаторски характер и често издават непосредственото въздействие (влияние) на някои от големите френски мислители.

Ето например едно разсъждение, навяно направо от Паскал, на когото Михайловски отговаря:

— Ние потреперваме пред идеята за безкрайност и вечност, не защото ни ужасява и защото е пълна с потайности, в които не можем да проникнем, но защото ни припомва изведнъж нашата слабост, нищожността на нашия живот.

Ето и една любима мисъл на Михайловски, станала по-сетне част от неговите ръководни идеи:

— Страстите са бурите на живота и срещу тях няма освен едно пристанище: Религията.

¹² „Много в малко“ — това е бил девизът на М. във връзка с начина на писане. В архивите на писателя намираме и следните негови разсъждения, записани по този повод около 1910—1911 г.: „Хубавата мисъл — съпргната с полилогия — по е благоуханна жидкост — хвърлена в едно езеро.“ И в подкрепа на това писателят цитира следната мисъл на Теофил Готие: „Ce-lue qui soit tout — abrège tout“ — като я превежда: „Който вижда всичко — всичко съкращава“.

Друга мисъл, чиято първа част Михайловски често е обичал да повтаря като съвет към по-младите, е следната:

— Бъди господар на страстите си, слуга на съвестта си; ти можеш много да пострадаш, ще се видиш похулен, възможно е даже живота си да изгубиш; но върху гроба ти всеки посетител ще прочете тия речи: „Тук почива мъж честен и гражданин добродетелен.“

Ето и една мисъл с изповеден характер:

— Хладнокръвният е самият измежду човеците, който, като се счита за щастлив, не е такъв освен повърхностно.

Михайловски помества тук и разсъждения — цитати, взети от първата му публикувана работа „За нравствеността на един народ“.

В тия мисли и разсъждения виждаме още едно характерно за Стоян Михайловски противоречие (не е ли изобщо той една личност, изградена изцяло върху контрастно противоречащи си черти!). Това противоречие се изразява, от една страна, в очевидния стремеж на Михайловски към афористично-лаконични фрази-формули, и, от друга страна — в честите му възбудени словоизлияния, където той по подобие на големия си възрожденски учител Неофит Бозвели натрупва думи, епитети, синоними, сложни словосъчетания и повторения.

Ето това е в същност цялото творчество на Стоян Михайловски през неговия „доосвободенски“ период (като не смятаме недостигналите до нас по различни причини негови произведения). По обем в сравнение с всичко, създадено от Стоян Михайловски до края на живота му, то е незначително.

„Чак когато умра — казва по повод количеството на своето творчество и самият автор — ще стане известно колко много съм работил и писал.“

Но за нас тези малко на брой произведения имат голямо значение. За нас те са един миниатюрен „модел“ на цялата по-късна творческа дейност и творчески търсения на писателя. Модел, който съдържа в себе си *основните тенденции* на бъдещото развитие на автора, неговите слаби и силни страни, базиращи се на особеностите на неговия мироглед. В този модел, разбира се, не са още набелязани големите върхове, до които Стоян Михайловски ще достигне в своето творчество, но в него се вижда вече онова вътрешно движение на идеи и душевни състояния, постоянно колебаещи се при Михайловски, които са в основата както на най-значителните му творения, така и на неговите най-слаби поведническо-богословски писания.

Това променливо движение в модела — между двете крайности, в които последователно изпада авторът — на песимизъм и на оптимизъм, обяснява и странната на пръв поглед причина за спадането на неговия творчески устрем в края на живота му. Тук може би се крие и ключът за обяснението на тежката душевна и творческо-идейна криза, изживяна от писателя през 1905 г., която така силно се е отразила на целия му продължил повече от две десетилетия след нея литературен труд.

Разглеждането на това „начало“ в писателското поприще на писателя ни е особено необходимо при обяснението на „явлението Стоян Михайловски“ — една на пръв поглед необичайна фигура в нашата литература, но която има своя здрав корен в нейните традиции и своето предопределено и обяснено от закълкването ѝ и ускорено развитие място.